

УДК 340.12+378:34

В. Г. Стовпець, О. В. Стовпець

**ПЕРШОДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА
ЯК КЛАСИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЮРИДИЧНОЇ ВЧЕНОСТІ**

Ad fontes juris veteris! (до першоджерел стародавнього права) — з таким закликком звернувся візантійський імператор Юстиніан до вчених-правознавців, що розпочинали укладання всесвітньо відомого кодексу цивільного права *Corpus juris civilis*, на базі якого зародилась сучасна юридична наука. Напутня порада «найяснішого» цезаря і головного співавтора цієї кодифікації римського права не втратила актуальності й сьогодні. В останні роки навіть помітно зріс інтерес до античного права: все більше стало публікуватися наукових статей і навчальної літератури, присвячених цій проблематиці.

Актуальність досліджуваної в статті тематики обґрунтовується підвищенням інтересу до римського права з боку нинішньої юриспруденції, та поглибленням розуміння науковою спільнотою того факту, що римське право є не тільки історичною передумовою розвитку сучасної цивілістики, але й фундаментом європейської правової системи в цілому. Вивчення конкретних прикладів історичного впливу римського права на юридичну науку сучасності представляється неможливим без аналізу латинських правових першоджерел.

Визначена постановка проблеми обумовлює й відповідну мету даної статті — дослідити ступінь впливу першоджерел римського цивільного права на динаміку розвитку європейського права та їхню світоглядно-утворюючу роль (як класичного елемента юридичної вченості) у підготовці фахівця у сфері юриспруденції.

Аналіз масиву наукових досліджень, в яких було започатковано розв'язання окремих аспектів окресленої проблематики, дозволяє виділити ряд авторів, на твори яких ми посилалися в своїй статті. Серед них — Г. Апресян, П. Крюгер, М. Нісембаум, І. Пухан та ін.

Свій скромний внесок у справу романістики зробили і ми, підготувавши до друку навчальний посібник «*Ad fontes: jus romanum*» (До першоджерел римського права), у якому наведені в оригіналі уривки латинських текстів з юридичних першоджерел різних епох та їх переклад українською мовою [1]. Річ йде про найстаріші пам'ятки римського законодавства: славнозвісні *Leges XII Tabularum* (Закони Дванадцяти таблиць) та не менш відомі архаїчні джерела писаного права і звичаїв римлян: *Institutiones Gai* (Інституції Гаю), *Institutiones imperatoris Justiniani* (Інституції імператора Юстиніана), а також *Digestae Justiniani* (Дигести Юстиніана) — систематизований збірник витягів з творів римських класиків-правознавців, найповніший компонент *Corpus juris civilis*, який небезпідставно називають «фундаментом храму всієї римської юстиції» [2].

Залишивши, однак, до пори осторонь предмет римського права, спробуємо спершу розібратися з проблемою стосовно значення латини в юридичній освіті

майбутнього правознавця або, точніше, із питанням, наскільки обґрунтованим є відношення до латинської мови як до своєрідного класичного елемента юридичної вченості.

Можна назвати принаймні дві причини, що поєднують науку про право з латинською мовою. Почнемо з менш важливої — значний термінологічний арсенал юриспруденції складають латинські слова (наприклад: «арбітраж», «акція», «вето», «казус», «делікт», «презумпція» тощо). В основі кожного з них міститься відповідне поняття, категорія правознавства, яку важко визначити іншим словом так, щоб воно могло точно передати зміст потрібного латинського терміна. Так, наприклад, слово «захисник» зовсім не збігається зі значенням його латинського відповідника «адвокат», що походить від лат. *advocatus* («покликаний», «призначений»), адже підкреслює ту сторону його діяльності, яка полягає саме в наданні адвокатом юридичної допомоги відповідачам. «*Agere*», «*cavere*», «*respondere*» — види діяльності адвоката — передбачають «захист інтересів у суді та консультації з правових питань». Децю подібне можна сказати і про слово *justitia* (юстиція), яке можна перекласти не тільки як «справедливість», але й як «правосуддя», тому що воно несе в собі обидва ці поняття. Отже, можна погодитись, що в процесі вивчення латинської мови стає більш зрозумілою юридична термінологія, з якою має справу сучасний правознавець.

Проте юридичні терміни латинського походження можна опанувати і без надмірних зусиль, тобто без поглибленого знайомства з латинською мовою. Причина тут, очевидно, в іншому: головний стимул для студента-юриста, який прагне добре навчитись практичній латині, полягає, насамперед, у тому, що він розраховує за її допомогою краще оволодіти знаннями з римського права, оскільки без осмислення останнього важко досягти логіку юридичного мислення і стати кваліфікованим фахівцем в галузі юриспруденції, зокрема, в цивільстиці.

Багато майбутніх юристів вже з перших кроків знайомства із загальною історією держави і права мають певне уявлення про те, наскільки тісно переплетена європейська правова наука з римським правом. Однак без хрестоматійних знань таке уявлення має досить абстрактний, довідково-поверхневий та сухий характер. Тому нерідко навіть від досвідчених юристів можна почути щось на кшталт: «...хоча наука про право багато чим зобов'язана римлянам, але сучасні поняття і визначення є лише віддаленими еволюційними наслідками тієї епохи, а тому достатньо буде обмежитися деякими загальними відомостями про римське право, не занурюючись особливо у складні й застарілі матерії...» [3].

Зрозуміло, у римському праві є чимало того, що в даний час має тільки музейну цінність, викликаючи, скоріш, історичну цікавість, ніж професійний інтерес — наприклад, відомості про «конфаррацію» (проголошення жерцем сакральної формули підчас шлюбної церемонії, що надає останній легітимності), або про те, яка роль вагара в обряді «манципації» (тобто під час процедури передачі права власності). Але не цим визначається справжня актуальність

римського права. Перше, що звертає на себе увагу, — це та особлива концепція суспільних відносин, яку можна тут спостерігати.

Одна з найбільш істотних світоглядних тенденцій, що втілилася в класичному римському праві, просліджується в повазі до людської особистості з усіма її пристрастями, інтересами і недоліками. Римським юристам необхідно було створити таку регламентуючу систему права, що враховувала б як інтереси держави, так і дозволяла «одній недосконалій людині» по можливості вільно жити разом з «іншими недосконалими людьми». Звідси і прагматизм римського права, і розвинута казуїстика, і сама практика його здійснення. Звідси сам спосіб римського судочинства, у якому немає «приреченості людини», і де відповідач може стати позивачем, а адвокат — від захисту перейти до обвинувачення. Звідси повага не тільки до приватної власності, але і до фактичного володіння, що не дозволяє без достатньої підстави змінювати сформований порядок господарських відносин: саджанці, що пустили корені на чужій землі, не можна викопувати, навіть якщо доведено, що вони належать іншому; шлюб, що склався всупереч волі батька, фактично не можна розірвати, хоча право батька на це не заперечується; збіглий раб, що домігся на виборах почесної посади претора, не тільки не позбавляється цієї посади, але може навіть домогтися зміни свого статусу, а прийняті ним рішення залишаються в силі. «Я у своєму праві, і моє право більше свого фактичного життєвого здійснення, — чуємо ми в питаннях, з якими зверталися римляни до юристів, — отже, здійснити моє життя значить реалізувати моє право» [4]. У римлянина завжди є свій «рахунок» до світу, і він готовий пред'явити його — якщо не в судовому, то у військовому порядку. Це самовпевнений погляд сильної людини, що не звикла поступатися своїми правами.

Більш того, римське приватне право наділяє людський індивід такою свободою волі, що міра відповідальності людини (якщо він не *infans* (дитя) або *furiosus* (божевільний) за свої вчинки не може бути пом'якшена нічим. Непередбачливість, бідність, слабкість, нерішучість або дурість не мають для римського юриста, що вирішує долю обвинувачуваного, ніякого значення. Тут занадто велика віра в раціональний початок і в необхідність абсолютної дисципліни й упорядкованості внутрішнього життя індивіда, у те, що людина наділена всіма необхідними щиросердечними і моральними якостями, щоб бути власником своєї долі. Ця міра волі та відповідальності, що надається римським правом, була великою істиною, яку Рим відкрив *urbī et orbī*, тобто «самому собі й всьому світові». Однак саме тому в римському праві є відсутніми поняття, без яких ми не мислимо собі сучасного правосуддя. Тут не надається жодного значення каяттю, добровільному визнанню провини, тут відсутнє уявлення про пом'якшувальні обставини, що могли б якщо не виправдати обвинувачуваного, то хоча б змінити міру його відповідальності за вчинене. Про каяття злодія, що повертає вкрадене власникові, римський юрист говорить: «*Nemo tali peccato paenitentia sua nocens esse desinit*», тобто «Вчинивши подібне, ніхто не перестає бути злочинцем завдяки своєму каяттю» [5]. Рим не знає виправдання слабості та не вміє відгородити слабких від сильних, тому що для цього

потрібна зовсім інша ідея. Ідея того, що людина здатна перетворитися, піднятися в покаянні над своїм колишнім життям, стати в очах Бога настільки ж чистою, як до гріхопадіння.

Чи могли ці великі ідеї співіснувати із тією концепцією суспільства і людини, що лежала в основі римської цивілізації? Думається, що могли: ці дві великі протилежні істини не могли не впливати одна на одну. Характерно, що саме біблейсько-християнський світогляд з часом стає тією «закваскою», що корінним чином змінить старий античний світ і заволдіє душами й розумом мільйонів людей. Християнство внесло у розуміння права принципово новий відтінок — думку про перевагу Божого суду над земними судами, а також віру в ідеї справедливості, чесності, внутрішньої відповідальності людей один перед одним. Ці схожі, по суті, ідеї відповідають багато в чому і думкам римських юристів про недосконалість будь-якого визначення в цивільному праві, а також ясному розумінню того, що поняття страху і вигоди не служать закону настільки надійним забезпеченням, як віра у священність чужого життя, чужої волі, чужого майна. В епоху Юстиніана раціоналізм і самодостатня розсудливість римлян були доповнені вже поняттями «не осуду» і «пробачення ближнього», без опори на які немислимі суди присяжних Нового і Новітнього часу.

Звідси численні визначення, що пропонують дотримуватися реалій і в спірних випадках виносити найбільш щадне рішення. Звідси, нарешті, всеосяжний, панорамний погляд на життя, що проходить перед читачем Дигестів у всьому різноманітті, починаючись задовго до народження людини і не завершуючись, із правової точки зору, навіть після її смерті та поховання [6].

Слід зазначити, що правова домінанта римського світогляду рівною мірою істотна для всіх галузей і прошарків римської культури. Саме тому всі сторони життя як би заряджені юридичною проблематикою і для того, щоб скласти більш-менш повне уявлення про звичаї, моральні, релігійні цінності й смаки римлян, варто звернути увагу саме на юридичну літературу Стародавнього Риму. Право в ній пронизує все життя, і тому не можна зрозуміти ані життя, ані характеру римлян поза римським правом.

У *Corpus juris civilis*, що з повним правом називають «Біблією юриста», можна зустріти дивовижні свідчення глибокого розуміння природи людської душі. Тут ми прочитаємо про праведників і лиходіїв, благоприсойних громадян і брехунів, воїнів і хліборобів, імператорів і рабів. У цій «енциклопедії римського життя» є все і про всіх: вірність і зрада, заручини, весілля, подарунки, бенкети, повернення з полону, відпущення на волю раба, народження дитини після смерті батька, інфамія тощо. Й сама римська література — Катон, Цицерон, Горацій, Сенека, Тацит, Светоній та інші автори — навряд чи буде зрозуміла читачеві повною мірою, якщо він не буде мати уявлення про римське право.

Наведемо лише два приклади. У «Житті дванадцяти цезарів» Светоній описує сцену замаху на Гая Юлія Цезаря: Тиллій Цимбр, що зважився нанести перший удар, хватає Цезаря за тогу. Цезар кричить: «*Ista quidem vis est!*» (Це вже насильство) [7]. Всі, хто читає ці слова, мають оцінити при цьому, на-

скільки звично і необхідно для Цезаря мислити і навіть відчувати те, що відбувається, насамперед, юридично: адже за два роки до своєї загибелі він видає закон *de vi*, тобто «про насильство» (що додає описаній події додатковий, гірко-іронічний відтінок).

Другий приклад наведемо з дев'ятої сатири Горація, що описує свою прогулянку в супроводі якогось нав'язливого малознайомого супутника, від якого поет хоче і ніяк не може позбутися: «...*Casu venit obvius illi adversarius et «quo tu, turpissime?» Magna inclamat voce, et «licet antestari?» — Ego vero oppono auriculam...*» — «...І раптом на нього налітає розлютований позивач і волає йому: «Де тебе носить, каналія!» — А після до мене звернувся: «У суд як свідок підеш?» — І підставив я тут своє вухо...» [8].

Про що тут йде мова? Чому Горацій має бути свідком і при чому тут його вухо? Для людини, що знайома з римським правом, нічого дивного, виявляється, тут немає, тому що «вухо підставлялося» в знак готовності бути свідком. Свідчити ж поетові потрібно було про те, що його настирливий супутник ухилився від явки до суду. Необхідність засвідчити цю неявку (*antestari*) обумовлюється в першому законі Дванадцяти таблиць. Таким чином, римське право потрібно знати не тільки юристам. А з іншого боку, юрист, добре знайомий з римським правом, має чудову нагоду кваліфіковано підійти до вивчення історії та літератури Стародавнього Риму.

Інша особливість римського права, що має, без сумніву, значення для культури професійного мислення сучасного юриста, — це ставлення античних авторів до слова. Слово для них є тим простором, де виникають і знімаються протиріччя між «буквою» і «духом» закону. Римські юристи були неперевершеними майстрами правових визначень та їх вимогливими і причепливими критиками. Причому часто для уточнення того або іншого терміна підбиралася найбагатша казуїстика, що допомагала коректувати визначення і доповнювати їх необхідними зауваженнями. При цьому вражає високий ступінь точності визначення предметів, навіть тих, котрі найменше піддаються визначенням (наприклад, таких понять, як «свобода», «сумління», «воля», «справедливість» тощо).

Слід зазначити, крім того, що тексти, які ми знаходимо, наприклад, в Дигестах, при всій своїй лаконічності й логічній автономії аж ніяк не знеособлені. У коментарях або відповідях римських юристів немає тієї навмисної відсутності стилю і підкресленого витиснення індивідуальності, з якими, здавалося б, повинна бути пов'язана так звана велич права. Тому Дигести були і залишаються не тільки пам'яткою історії права, але і пам'яткою літератури й тієї естетики, що визначала закони цієї літератури.

І тут ми підходимо до ще однієї важливої сторони правової літератури Стародавнього Риму — до її риторичної обумовленості. Слово оратора, так само як і «буква закону», визнається тією активною моделлю, що здатна підкорити собі суспільну свідомість і приборкати хаос багатобарвного життя. Риторика була не просто наукою красномовства, але і мистецтвом активного втручання в громадські справи. Саме необхідність відстоювати перед судом інтереси за до-

помогою захисту своїх доводів у суперництві з іншим оратором — на очах у численних глядачів, небайдужих до слова, до інтонації, до освіченості і навіть міміки виступаючого — надіяла римське право багатьма достоїнствами античної риторики.

Читаючи історичні праці Лівія, Тацита, Плутарха чи трактати Цицерона про ораторське мистецтво [9], можна переконатися в тому, наскільки сильний у римському судочинстві є театральний елемент. Мова адвоката-оратора повинна була справити на суддів і на слухачів сильне враження не простим згадуванням тих законів і постанов, що регламентують даний випадок на користь або на шкоду якої-небудь зі сторін, але вразити слухачів якоюсь особливо пластичною силою доводу, яскравим порівнянням, дотепною реплікою.

Таким чином, можна відзначити, що знайомство з римським правом у формі вивчення юридичних першоджерел на латині надає студенту-правознавцю можливість не тільки розумом осягти мудрі сентенції видатних юристів права, але також навчає його професійно висловлювати свої власні ідеї і, що також важливо, доповнює його фахову підготовку певною елітарною «класично-латинською» складовою. Перспективи подальших науково-теоретичних пошуків щодо значення римського права для сучасної юридичної освіти, очевидно, можуть бути пов'язані з порівняльно-правовим аналізом окремих інститутів римського права та відповідних інститутів нині існуючих правових галузей.

Література

1. Стовец В. Г. Ad fontes: jus romanum. До першоджерел римського права : навч. посіб. / В. Г. Стовец, О. В. Стовец. — О. : ОНМУ, 2011. — 355 с.
2. Corpus juris civilis. Vol. 1 / Rec. P. Krueger. — Berolini, 1908. — 899 с.
3. Нисембаум М. Е. Латинский язык : учебник / М. Е. Нисембаум. — Изд. 2-е, доп. — М. : Проспект-Н, 2009. — 509 с.
4. Пухан И. Римское право / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская ; пер. с македон. В. А. Томсипова. — М. : Зерцало, 1999. — 448 с.
5. Институции Юстиниана / пер. с лат. Д. Расснера. — М. : Зерцало, 1998. — 400 с. — (Серия «Памятники римского права»).
6. Дигесты Юстиниана / пер. с лат. и коммент. И. С. Перетерского. — М. : Знание, 1984. — 475 с.
7. Светоний Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей : пер. с лат. / Г. Т. Светоний. — М. : Худ. лит., 1988. — 167 с.
8. Римская сатира : пер. с лат. — М. : Знание, 1989. — 612 с.
9. Апресян Г. З. Ораторское искусство. Изд. 3-е, перераб. и доп. — М. : Моск. гос. ун-т, 2010. — 256 с.

Анотація

Стовец В. Г., Стовец О. В. Першоджерела римського цивільного права як класичний елемент юридичної вченості. — Стаття.

Стаття присвячено дослідженню актуальних питань нинішньої значимості першоджерел римського права та латині для формування цілісного світогляду майбутнього юриста.

Ключові слова: юриспруденція, римське цивільне право, першоджерела римського права, світоглядні моделі, риторична обумовленість.

Аннотация

Storpets V. G., Storpets A. V. Первоисточники римского гражданского права как классический элемент юридической учености. — Статья.

Статья посвящена исследованию актуальных вопросов нынешней значимости первоисточников римского права и латыни для формирования целостного мировоззрения будущего юриста.

Ключевые слова: юриспруденция, римское гражданское право, первоисточники римского права, мировоззренческие модели, риторическая обусловленность.

Summari

Storpets V. G., Storpets A. V. Sourcebooks of the Roman civil law as a classic element of the legal scholarship. — Article.

The article is devoted to investigation of essential matters concerning modern meaning of the Roman law sourcebooks and Lingua Latina for the integral outlook formation of future lawyer.

Keywords: jurisprudence, Roman civil law, Roman law sourcebooks, world-view patterns, rhetorical conditionality.

УДК 347.441.142

В. В. Денисюк

ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Договір як найбільш універсальна правова конструкція, що дозволяє задовольнити майнові та немайнові інтереси приватних осіб, привертав і привертає пильну увагу вчених-цивілістів різних епох з різних правових систем. В умовах ринку, коли договір стає основним регулятором економічних відносин сторін, від того, як він буде укладений, залежить і його юридична сила, і, безумовно, своєчасне та правильне виконання. Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що у доктрині не склалося єдиного підходу до розуміння порядку укладення договору, що не може повною мірою забезпечити правовий режим цих відносин.

Порядок укладення договору досліджується цивілістами на протязі тривалого часу. Серед останніх публікацій, присвячених даній тематиці, слід виділити статтю С. А. Денисова «Деякі загальні питання про порядок укладення договору» [1], дисертацію С. О. Бородовського «Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України» [2], роботи М. І. Брагінського, В. В. Вітряньського «Договірне право (Книга перша)» [3] та «Договірне право України. Загальна частина» за редакцією О. В. Дзери [4].

Однак до цього часу не вирішеним залишається низка проблемних питань, зокрема: що таке порядок укладення договору, яка його правова природа та види; як співвідносяться між собою порядок та спосіб укладення договору; чи є необхідність виділяти у самостійну стадію отримання акценту.

В рамках даної публікації ми спробуємо вирішити поставлені питання, а також порівняти відповідні положення законодавства України з положеннями